КРАЩЕ СМЕРТЬ, ЯК НЕВОЛЯ

I.

Степана Шкребеняка, гуцула, передав жандарм у кримінальську канцелярію, взяв квиток від заряду 1 і пішов. Степана записали в арештантський список важких злочинців, поставили під міру й описали цілу його особу, начеб йому паспорт давали. Відтак повели його в іншу камеру, обстригли довгі чорні кучері, переодяїтіи в арештантську одежу: сіру куртину, штанці та круглу шапчину наділи на голову. Відтак викупали його й оббрили вуса. Тепер знову повели в канцелярію, і директор в'язниці наказав завести до камери № 5. На відході сказав йому директор таку рацію: "Ти тепер арештант. Забудь, ким ти був досі. Поводься добре, то й тобі буде добре, а коли ні, то дивись: у нас на неспокійних духів ось що! — він показав рукою на грубі залізні кайдани із здоровими вертгаймівськими колодками, що висіли рядком на кілочках. — Крім того, у нас ще темниця, тверде ложе, піст... Рушай!"

Степан Шкребеняк — чоловік літ трохи не тридцяти. Кремезний і здоровий гуцул піддався без опору тій усій операції. Дозволив обстригти собі довге чорне волосся, обголити вуса, розстався зі своїми вишиваним киптарем, сардаком та постолами, з клепанею з лисячого хвоста, зі шкіряним, широким, багато цвяхованим ременем, за котрий його прадід застромлював пістолі... Усе те помандрувало до магазину під своїм номером, і Степан побачив себе в арештантському вбранні від голови до ніг.

1 З контори

З того часу, як сюди прийшов, як за ним замкнули кримінальну браму', він не тямив, що з ним робиться, ходив, мов задурманений. Сьогодні ранесенько прийшов за ним у хату жандарм з письмом із суду, що має його привести "на кару". Зразу налякався, хотів утекти, та не

було куди... Жаль йому було розставатися з жінкою та діточками, з маржинкою 1 та з усім ґаздівством. Жаль було покидати рідне село, з котрого він ніколи не виходив, покидати сині гори, ліси, полонини, дебри та провалля, потічки та Черемош. Але годі було впиратися, бо проти сили нічого не вдієш. Він пам'ятав, що його тягали по судах то в Кутах, то в Коломиї, допитували, відтак був над ним суд, і присудили йому шість місяців криміналу. А це, за що його судили, була така марниця, що справді не знати, за що треба аж шість місяців у в'язниці сидіти.

1 Худобою

Жінка налякалася, як жандарма побачила, діти поховалися за піччю, але нічого не помогло, повели, та й годі. Погане воно діло, як жандарми кого через село ведуть; та люди знали, що ані нікого не обікрав, ані не вбив. От напасть на гладкій дорозі.

Зараз за селом треба було переходити через ліс, і жандарм скував йому руки блискучим сталевим ланцюжком. Даремно він божився, що не втече. Жандарм хотів бути безпечним. Ідучи лісом, Степан думав про всячину. От коли б так тепер жив покійний Олекса Довбуш зі своїми легіниками, він би його, певно, визволив, відбив би і відплатив би поганим донощикам за нього, що йому своїми поганими язиками такого лиха наробили. Та тепер Довбушів немає, і шкода про це думати... Треба піддатися біді, взятися докупи, щоб цих шість місяців якось витримати. Хотів рахувати, коли йому кара скінчиться, та такий був задурманений, що не міг дорахуватися. Приблизно виходило воно так, що на Великдень буде вже дома, бо в цю неділю, що прийде, якраз Покрова...

Степан так задумався, що про Божий світ забув. Жандарм кілька разів розпочинав з ним розмову, бо й йому надокучило йти мовчки великим лісом, та Степан начеб води в рот набрав, не відізвався ні словом. Жандарм — то теж його ворог, як і тамті. Пощо йому ланцюги на руки закладав? Таж він ґазда,— і коли забожився, що не втече, то чому йому не повірили?

— Чи ти, чоловіче, забув говорити, що не обізвешся ні одним словом?

— Забув, пане. У мене як руки не свобідні, то начеб мені мову відняло.

— Дарма, небоже, нічого тобі на мене сердитися, бо такий закон є...

— А в мене такий закон, що як не хочеться говорити, то й не буду.

До міста прийшли вже пополудні. Люди ставали по вулицях і дивилися, як жандарм веде закованого гуцула. Та хоч не раз таке бачили, то все ж воно цікаво дивитися. Та й різні люди по-різному думають. Один подумає собі, чому то чоловік чоловікові мусить бути вовком, а інакше люди не вміють жити; другий бідкає над тим, що наш мужик такий страшенно здеморалізований, що без криміналу й ланцюгів жити не може; інший усміхнеться злісно і подумає собі: "Мені краще повелося, бо мене не піймали!" А ще інший почує в собі фарисейське задоволення: "От дивись, Господи, який же поганець цей гуцул, що його аж в ланцюжки закували, а я такий святий та божий". А п'ятий? Ну, годі відгадати думку кожного чоловіка.

Та ще поки був надворі, то ще було півбіди. Та як зайшов у кримінальський коридор, як йому вдарила в ніс вонь капусти, скислої квасолі, змішаних з людським потом та "парашкбю", то йому начеб довбнею в голову зацідив,— стуманів зовсім і не знав, що з ним робиться. Дивився на всіх, мов сонний. По коридору снували, наче духи, дозорці, кримінальники, якісь "цивільні пани"...

Ключник відімкнув казню № 5 великим ключем, що його носив з іншими на дротяній каблучці, відсунув засуви, відчинив грубі ковані двері і впустив туди Степана.

— Там, у куті, твоя лежанка.

— Добре, пане,— сказав Степан, не знаючи, чи це його голос, чи це хтось інший за нього говорить. Сказав так, ке задумуючись, бо сам не розумів, чого од нього хотіли, і стояв біля дверей, не рухаючись, лиш придивлявся до камери та до її мешканців. За ним зачинив ключник двері; заскрипів замок і засунувся засув. .

Казня була невелика. Навпроти дверей було високо вгорі вікно з міцною решіткою і гратами. Під вікном — дерев'яний стіл та дві лави, а попід стіни стояли п'ять лежанок з солом'яниками, покриваними грубими вовняними покривалами.

На лавах сиділо четверо арештантів. Як увійшов ключник, вони всі повставали з пошаною, а відтак, як замкнулися двері, вони посідали знову і стали грати в карти. То були карти арештантські, помальовані сірим та червоним олівцями на шматках рівно порізаного картону. Крім карточних знаків, були ще й фігури. Королів зображали пейсаті шинкарі, королев — розлейбані шинкарки, а хлопців — молоді мішуреси. Малюнки були виконані прецизно і старанно.

Видно, що малював їх карикатурист, який мав доволі свобідного часу.

Гравці зразу не звернули на Степана уваги, а він якось не мав сміливості до незнайомих людей приступати. Він їх боявся. То, певно, злодії будуть, і йому не пара. Стояв так коло дверей, роздивляючись по всіх кутках. Коло дверей стояла залізна пічка, а в другому кутку за перегородкою стояла вонюча "парашка".

Доперва згодом один з гравців підвів голову на Степана й оглянув його оком знавця від голови до ніг.

— Що ж ти, чоловіче, хочеш усю кару відстояти під порогом? Вважай, що тобі присудили відсидіти, а не відстояти, то можуть пани тобі того не врахувати... Ходи ближче...

Товариші засміялися гуртом з цього жарту свого війта, старого злодія, котрого кликали Базильком.

Степан приступив тепер прямо до своєї лежанки з вузликом у руці й ліг на неї. Був дуже стомлений...

— Го, го, небоже, підожди до вечора. В цісарському кримінали не вільно за дня на постіль лягати. Тебе, бачу, ноги болять, то спочинь поки що біля нас на лавці. Вмієш грати в карти?.. Але спочатку скажи, чи в тебе є гроші?

— Не граю, і грошей у мене немає...

— Гм... то зле, не буде, бачу, з тебе нам ніякої потіхи. А за що тебе посадили?

— Я оленя застрілив...

— А ти, безбожнику! — глузував собі Базилько.— Олень такий гарний, мов писаний, а які у нього роги, мордочка, а як він смачненько хлопський вівсик скубе та мужицьке сінце хрупає...

— За те якраз я його застрілив...

— От бачиш, за це тепер покуштуєш. Панського оленя невільно стріляти, хоч би тебе самого хотів ізжерти, не то сіно. На кого ж опісля пани будуть полювати, як ти, хлопе, всі олені вистріляєш? — Базилько говорив з такою насмішкою, що всі арештанти аж душилися зі сміху.

— Правда, що то був олень з панського лісу?

— Камерального,— каже Степан.

— То ще гірше, бо то цісарське. Хіба ти не знаєш? Наш татунцьо-цісар має багато свояків та міністрів-генералів і інших добродіїв, і вони люблять собі так часом постріляти, дай їм, Боже, довгий вік та веселе панування. І що ж вони робитимуть, напрацювавшися важко?

Арештанти зареготали хором. Степан сприймав цю бесіду поважно і став виправдовуватися, начеб перед судом.

— Не можна було витримати. Внадився, шельма, у мій овес, а ніхто не знає, як важко приходиться гуцулові там, наверху, зорати та посіяти мізерненький вівсик... Я ходив пожалітися, що олені мені шкоду роблять.

— Що ж тобі пани сказали, як ти пожалівся?

— Посміялися з мене. Казали, щоб я оленя піймав за роги і привів живого, а вони йому заборонять у мій овес ходити...

— Дуже розумно тобі сказали. Бо цісарський або панський олень може собі куди завгодно ходити.

— Та воно з цього робиться велика кривда людям,—оборонявся Степан.

— Що тут про кривду говорити! Наш татунцьо-цісар нікому кривди не робить, про все дбає,— як про оленя, так про малу мушку... Дивись, гуцуле! Бачив ти великі казарми? А хто їх побудував? Цісар. А за чиї гроші справлено мундири для війська? За цісарські. Хто поставив ті великі кримінали? Цісар. Куди поглянеш на щось велике, то певно цісарське буде. Якби не цісар, дай йому, Боже, довге панування,

ю то жовніри ходили б босі й голі і не мали б де мешкати ані з чого стріляти, а ми, бідні злодії, не мали б де сидіти...

Арештанти стали страшенно реготати, а з ними і Степан, котрий аж тепер пізнав, що Базилько так собі жартує. Вартовий дозорець постукав до дверей і гримнув: "Тихо!"

— І скільки тобі за того оленя подихтували? 1

— Шість місяців. Казали пани, що це крадіжка, хоч я, бігме, чужої стеблинки не рушив.

— Ну, то ти мій товариш, бо я теж за крадіжку сиджу,— каже Базилько, простягаючи до нього руку.— Тільки я не йшов за оленями, лише вивів добру пару коней панських. У тебе, певно, побережники оленя відібрали, а я коня продав і гроші добре сховав. Я за це дістав рік, а тобі трохи забагато вліпили — шість місяців.

1 Дали, всипали

Степан радий був, що з такими веселими людьми стрінувся, легше прийдеться відсидіти.

— Дай вам, Боже, здоров'я, що мене повеселили трохи.

— Ми всі в тій казні з одного цеху ремісники.

— А який же ваш шлях?

— Ми ті майстри, що багачам животи стісуємо, щоб не потовстіли і щоб їх відтак шляк не трафив. Але твій олень мусив бути дуже великий, що тобі аж шість місяців присудили.

— То не за самого оленя, то ще й за цісаря трішки добавили...

— Що? Може, ти і цісаря застрілив? У такому разі я з тобою більше й слова не говорю, бо вже ж що цісар твого вівса не пас.

Знову зареготали.

— П'ятка! Тихо! — гукав дозорець.

— Та куди,— каже Степан,— я лише правдиве слово сказав, що так мені якось непомітно вихопилося. Я аж за язик вкусився, та вже запізно було.

— Обида маєстату,— зауважив один арештант.

— Бачиш, мій сину,— говорив повагом Базилько, киваючи пальцем, наслідуючи попа, що народ навчає,— як воно погано таке базікати. Перш чотири рази язиком поверни, поки скажеш слово, хоч би й правдиве... Як можна таку особу зневажати? Ти думаєш, що цісар — то сміття, як перший-ліпший Іван? То посвячена особа, на котру як дивишся, то хрестись, ставай навколішки. Я тобі вже говорив, хто є пан цісар і скільки він добра для нас, грішних, зробив, як він усіма турбується. Хто нас з-під панщини викупив? Правда, ти ще донині платиш за це податки, та це нічого, бо кожний дурень тобі скаже, і пан староста, і піп з амвона, що то пан цісар тебе викупив з підданства. Він не є собі простий чоловік, і коней не краде, бо він вже має таких, що йому коней приведуть, яких забажає. Він з Господом-Богом запанібрата, бо він з Божої ласки. Він Божий помазаник. А ти, простий гуцул, зважився на такий злочин — його зневажати? Не дам тобі розгрішіння, вибачай.

Арештанти сміялися, а Степан не відповідав нічого. Базилько знову розкинув карти, а коли черга скінчилася, він говорив далі:

— Щоб ти знав, що я війтом у цій камері і що мене в усьому треба слухати, бо є такий кримінальний закон. У нас ще є й такий закон, що

про що ми тут говоримо, невільно нікому говорити ні словечка, хоч би і тельбухи з тебе сотали... Ти куриш?

— Так, та в мене відібрали і тютюн, і люльку, і грошики, які в мене знайшли, і ножик...

— Ти ще дурний і не знав, як сховати... На, закури, а дим пускай у пічку, бо може кого чорт принести на інспекцію. Ну, кури і слухай далі, коли тобі не позакладало. Є такий кримінальський закон, що товариш товариша не сміє зрадити і один одному мусить в біді помагати. Коли б котрому з нас трапилася нагода втекти, то не лиш мовчи, але й помагай, як можеш.

Степан нагадав собі, що приніс з дому буханець хліба і бринзи трохи та головку часнику. Треба товаришів почастувати.

— А от, товариші, візьміть та споживайте, що мені жінка у дзьобенку 1 наклала, прошу, не по-гордіть.

— Добре, бачу, що ти мою науку зрозумів. Давай сюди. Та я тобі ще скажу, що ти нам не панькай. Пани — директори, дозорці, прокурор, диявольські судді, а ми — товариші, арештанти. Ми собі "ти" говоримо. Хіба б між нас який старенький чоловік попався, то такого татом, або дідусем кличемо. Ми тут усі рівні — як я, що панські коні вивів, як і ти, що цісарського оленя застрілив. А тут ми до того ще й товариші з-під "п'ятки".

1 Торбу

Степан поклав на стіл усе враз з полотенцем.

— Лиш у мене нема ножа, і треба хліб ламати.

Базилько добув з кишені такого ножа, що й чоловіка б зарізав. Він розкраяв буханець на п'ять рівних частин, і всі стали поїдати з бринзою.

Степан осмілів до цих людей. Забув, що він у криміналі, а здавалося йому, що десь на попасі у якійсь корчмі стрінувся з добрими людьми, старими знайомими, і частуються, поки поїдуть далі.

Покликали відтак вечеряти. Повідчиняли з коридора казні, і арештанти стали виходити до кухні по страву, яка Степанові не йшла в смак.

По вечері знову грали в карти, поки не стемніло, а відтак полягали спати. Перед цим ключник обходив усі казні і перечислював арештантів.

Та ще довго не спали. Лежачи, оповідали собі всілячину то один, то другий. Степан слухав та з дива не виходив, бо перший раз у житті мав нагоду стрінутися так близько зі злодіями, яких ціле життя так дуже боявся. Та вони такі люди, як би й інші, лиш що живуть собі на свій лад та не хочуть слухати того ладу, який собі інші люди на світі позаводили. Балакали так довгенько вночі, поки один та другий не захропли. Згодом заснули всі, і в цілім криміналі було тихо, хіба що інколи позіхнув голосно сторож-ний дозорець, пройшовся поволі коридором і знову закуняв десь у кутку. Десь-колись чулося помірне ступання вартового жовніра знадвору. Він ставив кріс під муром і бив руками об плечі, щоб розігріти руки, та йшов далі.

Степан ніяк не міг заснути. Те все небуденне, незвичайне, що сьогодні пережив, те, чого тут наслухався, запало глибоко в його душу, ворушилося у ньому, мов кипуча вода, і прогнало сон з очей. Згадав сердега рідну хату, жінку, дітей — і стало йому страшно жаль за втраченим спокоєм, за раєм. Хоч то був лише хлопський злиденний рай, та все ж свобода — велике слово. Стало йому жаль за горами, полонинами, лісами, за дебрами, проваллями, за Черемошем, що, щумлячи по водопадах, наче людина, промовляв до його душі. Хоч ці ліси

та полонини давно перейшли в чужі руки і перестали бути гуцульськими, то все ж таки вільно гуцулові по них ходити, любуватися їхньою красою та дихати цим чистим повітрям. Ніхто не посмів сказати: туди не ходи, тут не лягай. А тепер він узаперті, між грубими мурованими стінами, за міцним замком, серед таких людей, яких він ціле життя боявся і не бажав собі з ними стрінутися. Він запертий, а хоч як би собі цього бажав, його звідсіля не пустять, хіба за шість місяців, як відсидить свою тяжку кару.

Шість місяців! Як до того, ще далеко! Від цього спогаду на нього напав великий жах, тривога. Здавалось йому, що ті грубі стіни зсуваються до себе щораз ближче, а стеля опускається щораз нижче та роздавить його на хамуз. Здавалось йому, що у казні щораз повітря зменшується, і от-от не стане чим дихати, і він задушиться. У цій тривозі хотів Степан молитися, та не міг думок докупи зібрати. Починав то одну, то другу молитву, та кожної не міг докінчити. Навіть "Отче-нашу" не міг до кінця договорити. По великих зусиллях спромігся лише от ці слова промовити, вистогнати: "Боже, мій Боже, за що на мене така тяжка кара? Хіба ж це крадіжка, що я у своєму вівсі диявольського оленя вбив? Коли ж бо я не міг інакше своєї праці впильнувати". Тепер Степан став себе виправдовувати так, як це робив перед судом. Там йому сказали: "Було вбити та лишити на місці, бо таке цісарське право, а не забирати для себе",— "А хто ж мені за шкоду заплатить, за мій овес та за чотири копиці сіна? Я собі оленя взяв за шкоду, а це ж не гріх, бо й так цілий олень не був стільки вартий. А що я на цісаря сказав? Хіба ж не правда, що якби цісар був добрий, то не дав би панам вередувати, а бідних людей гнобити?.. І за це шість місяців муки, неволі. Ай, записує собі Господонько у своїй книжці ті людські кривди та муки від панів. Пождіть, пани та багачі, та п'явки-ненаситники! Прийде і на вас божий кримінал, ще тяжчий, як оцей цісарський. Прийде час, що ні цісарям, ні панам не буде супокою, і треба буде за все покутувати. За що мене ті собаки так мучать?"

У його серці відізвалися страшна лють, біль від заподіяної кривди, тим більше, що сам не почував у собі сили, щоб за неї помститись. "Коли

б мені не жінка та не діти, знав би я, що зробити. Я перемучився б тих шість місяців, а потім пішов би чергою до моїх ворогів-брехунів і кожному по кульці з рушниці а.бо таки бардкою лоби порозчереплював би. Дісталось би за своє і лісничому, і побережникові, і тому Шльомці-злодієві, п'явці, що перед жандармом набрехав, та ще й з додатком. А опісля хай би було, що хоче. У гори та в Румунію — і шукай вітра в полі! Та мені невільно цих бідних, безпомічних лишати. Ой, ви, мої Юрчику, Миколо та Анничко! Чого ви на світ народилися? Як ви мені тепер на перешкоді до кривавої гуцульської помсти!"

Степан почув страшний біль у грудях. Він кидався на лежанці, начеб його мотузками пов'язали, а він хотів ці пута порвати. Відтак устав з лежанки та почав бігати по казні, наче дикий звір у клітці з залізними шаблями, вдаряючись об лавку, що була висунена на середину казні. Такий рух його трохи заспокоїв. Поглянув у вікно й побачив кілька зірок на чистому темному небі.

"Чому я більше цих Божих зірок не можу бачити — на всьому небі? Це й жебракові вільно, а мені ні. Ех! Бог би вас побив, лукаві та погані люди!" Він затиснув кулаки і грозив комусь невидимому та заскреготав зубами.

— Який там чорт шляється та не дає людям спати? — говорить Базилько, прокинувшись зі сну.

— Ой, вибачте мені, добрі люди,— виправдувався Степан,— це я не можу ні заснути, ні влежати спокійно, хоч каменем голову прикладай. Страшно мучуся та й лютую, за що мене бузувіри так тяженько покарали? За що?

— Заспокойся, мой! Це лише перша ніч така, опісля привикнеш, і буде тобі добре, як волові у стайні. За що тебе скривдили? Та вони тільки й на те є, щоб інших кривдили, а самі панували,— без людської кривди їм і панування не було б.

— Чому бог не пошле на них кари, вогню пекельного? — сичав крізь затиснені зуби Степан, б'ючи кулаком об кулак.

—

— Підожди, прийде і на них кара, а поки що, то ми самі караймо їх, де трапиться нагода. От ми зі злодійського цеху, пристригуємо багачам животи. А хто до цього не має вдачі, то хай інакше робить, а все ж так, щоб пана добре заболіло. Ти собі добре виміркуй, та видумай спосіб, а в злість і в тугу не впадай, бо здурієш, поки ще своїх шість місяців відсидиш. Тепер, коли вже доволі насуєтився, помолись та спати лягай.

— Пробував я молитися, та не годен. Щось так під серцем пече вогнем, що думки разом зібрати не можу, та слова забуваю, як одно за другим наступає.

— Ану, попробуй ще. Так воно не може бути. Товчешся, мов Марко по пеклі, ще й людей побудиш, а їм спочинку треба, бо завтра на роботу йдуть... Ну, добраніч.

Степан поліз знову на лежанку і вкрився з головою, щоб легше заснути. На ратушевій вежі вибила третя година. Степан став рахувати, скільки кроків зробить сторожний дозорець, поки пройде з одного кінця на другий. Та рахунок не виходив, бо не міг зміркувати, коли той дійшов до кінця коридора і повернув назад. Та, прислухаючись добре до кроків, він і це дослідив. А може колись і йому трапиться нагода переміряти цей коридор своїми кроками. Він рахував завзято, без упину і так заснув. Та не мав спокійного сну. От він вийшов у царину. Його вівсик так гарно виріс, уже виколосився, а такий рівненький та чистий, що ні марної травички у ньому немає, прямий, мов лава... Аж тут у вівсі щось заворушилось, заколихало стеблом, і показався клятий олень. Він витріщив на Степана очі, скривив голову набік та цілими жмутами вершки вівса зжирає. Не показує ніякого страху перед чоловіком та ще й фучить. А роги в нього, мов ті гілляки зі смереки. Степан закипів злістю.

"Підожди, диявольський сину, прийде тобі остання година". Степан прицілився з рушниці, в саме чоло поміж очі міриться.

Аж дивиться, а це не олень, а сам цісар. Лице таке саме з бакенбардами, як його раз бачив у Брук ан дер Лайте 1 на меневрах. Лишень роги стирчать грізні, а між ними цісарська шапка. Степан налякався і вже не мав сміливості сіпнути пальцем за курок рушниці. Нагадав собі, що коли за марне слово на цісаря дали йому шість місяців, то коли б цісаря застрілив, його не минула б шибениця. Він не видержав грізного погляду цісаря, кинув рушницю і став тікати щосили. Олень пустився за ним бігти, та вже не так, як олень, а на двох ногах, як людина. Степан тікає, перескакує зломи, провалля, потічки, а олень за ним фучить несамовито. Степан чує, як поза ним тріщить ламане галуззя під ногами оленя-цісаря. От-от його проколе рогами. Аж відразу став він на краю високої скелі над пропастю. Не було нікуди. виходу. Тоді Степан, не задумуючись, скочив униз. Летючи, він оглянувся і побачив на краю скелі цісаря-оленя, який вимахував рогами і страшно фучав.

Степан летів у глибінь, дна якої не бачив. Страху він не чув. Йому було легко на серці, начеб на крилах

летів. Під собою побачив синіючий потічок, чув шум води, і став розглядати, де б йому найкраще спинитися. Став над беріжком чистого мов кришталь потічка. Тут почував себе зовсім безпечним від свого гонителя. Підвів голову на скелю, де олень стояв на одному місці і вихитував головою. Десь і його рушниця взялась під рукою...

"Підожди, небоже, остання тобі година". Степан прицілився і потягнув за курок. Залунав страшний постріл. Могутній голос розлігся по горах і відбився сотий раз гомоном, який водночас відбивався в ушах. Степан подивився на скелю. Оленя-цісаря вже не було. Він присів над берегом потоку, що більшав з кожною хвилиною, поки не зробився великою рікою. Навкруги по берегах росла зелена густа трава. Степанові було дуже любо у цім місці сидіти. Та за хвилю почувся ще могутніший

відгомін, начеб новий постріл залунав, і Степан прокинувся з твердого сну.

1 Місто в Австрії.

У криміналі вже всі вставали. Ключник відкривав казні і зганяв арештантів уставати та виносити киблі...

II.

Степан, прокинувшись, пізнав умить, де він є. Його обвіяло морозом, бо один з товаришів казні відкрив вікно. Базилько визначав, що хто в казні має робити. Двоє арештантів принесли з сіней грубий дрючок, заклали його в вуха кибля і понесли до каналу. Ті, що остались, взялися за мітли і стали замітати казню, а опісля коридор. Один зібрав бляшанки і поніс до кухні. На снідання давали якусь гарячу юшку, котрої Степан не міг їсти. Опісля скликали тих, що мали йти на роботу, і посортували в партії. Кожний дозорець забирав своїх і відходив. Базилька на роботу поза мури криміналу не пускали, бо він мав славу такого, що може втекти. Степан, як новак, також не йшов, і вони оба лишилися в казні. Але Базилько таким обмеженням не турбувався. Він сказав зараз, уранці, тим товаришам, що йшли на роботу, чого йому треба було купити. Давав на те готові гроші та так хитро, що жоден дозорець цього не помітив. Таке було й сьогодні. Базилько розпорядився, щоб йому принести пляшку горілки, ковбаси або вудженини, або паприкованої венгерської солонини, білого хліба, тютюну й папірців, і він був певний, що ополудні буде те все мати.

Тепер, коли остались обидва в казні, Степан оповів Базилькові свій сон.

— Говорять люди, що сни ворожать людям їхню долю. Може, то й правда, та з того гарного сну нічого доброго для себе не сподівайся — чогось такого, чого б ти собі бажав... Хіба б щось велике в державі

сталось, щоб над тобою цісар змилувався та зняв кару. Таке змилування називається амністією.

— А таке буває справді? Що ж би воно таке могло статися?

— Буває. Як у цісаря щось радісне станеться, наприклад, народиться дитина, то зараз амністія. А вже як цісар здохне, то той, що на його місце став, такий радий, що півкриміналу додому пускає. Може, твій сон з тим цісарем-оленем справдиться, тоді, певне, не один з наших опиниться на волі...

— Дав би то Бог...

— Як ти цеї ночі добре поцілив,— жартував Ба-зилько,— то сьогодні у Відні, певно, вже панахиду правлять...

— Ано! Виходити на спацер,1— кричав ключник, відчинивши двері.

— Ходім,— каже Базилько до Степана. Перейшли коридор, зайшли на другий і опинилися в

чотирикутнім гофі2. Цей гоф був оточений з трьох боків будинками, в яких містилися казні за гратами з грубих залізних прутів. З одного боку від вулиці був високий білий мур. Сюди стали сходитися з усіх коридорів арештанти в "мундирах" і в цивільному. Були тут "декретові", тобто засуджені, та "інквізити"3. Вони ходили парами колом під мурами. Знайомі віталися, мінялися пари, гуторили, оповідали собі новини зі світу. Той спацер виглядає на якийсь дуже поважний старомодний танець. Можна сказати, що тут редагувалась ранішня газета. Хто що вчора довідався на роботі в місті або від кого-небудь, розказував товаришам. Коли б це можна назвати усною газетою, то її зміст був дуже багатий і різноманітний. Почавши від буденних новинок місцевого значення, обговорювалися тут справи загальні, навіть з політичного світу. Тут давалися також поради правничі для інквізитів, як мають виправдовувати

себе, був тут і гумористичний куток, і кримінальна хроніка. Розуміється, Базилько, як досвідчений кримінальник, був дуже жаданим порадником для всіх обставин.

Степан зустрів тут кількох земляків, розповів їм своє горе, і всі вирішили, що його покарали і несправедливо, і дуже гостро, що йому зробили велику кривду, та давали всілякі ради, наче на біль зубів. Один радив відновити'процес, другий — шукати нових свідків, інший — подавати до цісаря про ласку.

Степан слухав пильно ці поради, запам'ятовував собі, щоб відтак обговорити справу з Базильком.

1 Прогулянку.

2 Подвір'ї.

3 Ті, що під слідством.

Та, крім цих рад і порад, Степанові попала в голову одна найпростіша думка: коли б так можна звідси втекти. Він пильно придивлявся до всіх виходів з цього гофу та високого муру. Він зміряв очима його висоту та міркував, як би на його верх дістатися, а опісля то хай би було, що хоче. Коли б лише дістатися у лози над Прутом, а опісля в найближчий ліс — тоді поминай як звали. Та з цим нема що дуже спішити, а треба справу добре обдумати і порадитися з людьми досвідченими.

По приписаному часі ключник вийшов на подвір'я і крикнув: "До казні!"

Виглядало воно трохи так, як коли на вечорницях по танцю аранжир дасть музиці знак і крикне "подякувати!"

Пари заворушились, скоротили хід та стали пропадати в кримінальському коридорі.

Базилько увесь час крутився поміж арештантами, збирав новини, а відтак упорядковував їх у своїй пам'яті і робив свої практичні висновки. Через те мав славу найрозумнішого чоловіка в цілім криміналі.

Думка про втечу засіла міцно в мозку Степана. Базилько, говорячи вчора про кримінальські звичаї, згадав і про втечу. Значить, вона можлива, і були, либонь, такі випадки, що арештантові втеча вдавалася. Насправді кримінальський гоф не робив великої надії, та, може, є тут десь ще інші виходи, а не конче через той клятий мур, котрого верху рукою не досягнеш. Хотів розпитати про все всевидющого Базилька, та так, щоб не при свідках. Тепер була б до цього нагода. Та поки Степан міркував собі, як би то заговорити, вернулися товариші з роботи на обід.

Базилько крутився коло цих, що йшли з бляхами до кухні, і повідбирав усе те, що для нього було куплене.

По короткім відпочинку товариші пішли знову на роботу, а вони обидва остались самі.

— Ти маєш які гроші при собі? — питає Базилько.

— Узяв я з хати тридцять банок, та відібрали.

— Чи прийде коли до тебе твоя жінка?

— Сподіваюсь, що прийде.

— Отож кажи директорові, щоб гроші віддав жінці, а вона хай тобі відтак передасть. Тут у казні гроші безпечні, ніхто в тебе не вкраде, поки я тут війтую.

— А де ж я їх заховаю, хіба що в сінник?

— По сінниках дурні ховають. Ти подивись, лише борони тебе боже, проговоритись.

Базилько відсунув тихо одну лежанку, відтак став порпати нігтем одну цеглу, поки її не висунув зі стіни. З цеї цегли була лише половина. Відтак встромив руку у ту діру і став витягати всілячину: пляшку, тютюн, хліб, сірники, шмат заліза, вигостреного, мов долото, малесенькі пилочки для перепилювання гратів, пляшку з олією.

— Оце мій магазин, а це мої арештантські скарби. Коштувало воно мені чимало праці, поки я це приладнав, але без цього годі. Тепер чорта сирого з'їдять усі директори та й дозорці, поки вони це знайдуть.

Базилько поскладав усе назад у те саме місце і закрив цеглою. Лежанку засунув на своє місце.

— А чи товариші знають про цю схованку?

— Не всі.

— А до чого ті маленькі дротики?

— То не дротики, а пилочки. Ними можна перепиляти і грубе залізо, що на гратах, коли б мені захотілося втекти.

— А можна втекти?

— Хто вміє, то можна.

— Як би то я хотів цієї штуки навчитися.

— Ти справді хотів би тікати?

— Ще й як!

Базилько покрутив головою.

— Тобі нема потреби тікати. Що то значить шість місяців! Я вже сидів п'ять літ у Станіславі на Діброві, тобто я мав стільки сидіти, але я панам три роки подарував і по двох утік. Три роки в "Бригідках" і по році втік, а по малих криміналах, як от цей, то сиділося без ліку. Але в цім штука, що ні суд, ні прокурор не знають, бо я всюди інакше називався. Коли б вони мені пізнали, хто я є, не спеклось би мені при послідньому разі на одному році за ці панські коні. Мене ніхто не знає, яке моє справжнє ім'я і як я пишуся, хіба отой старий лис-ключник, що в нас є. Він Панась називається і служив за моїх часів у Львові в "Бригідках". Як ми йно стрінулись, тут і кинули один на одного оком, ми зараз пізналися, як два лисі коні. Я зараз зміркував, що він схоче мене засипати, і я хотів перед цим з ним по-нашому поговорити.

— Як воно "по-нашому"?

— А так. Я йому кажу: "Пане Панась, ви мене пізнали, а я вас, але покиньте думку мене зрадити, якби конче захотілося за це дістати похвалу, то перше висповідайтеся на смерть". А він, старий лис, що тільки літ служить по криміналі, знає добре, чим то пахне зачепити собі нашого брата "поза службою". За те, що він мене пильнує, я йому і слова не скажу, бо то його служба...

— Я бачу, що ти дуже небезпечний чоловік,— зауважив несміло Степан.

— Як кому небезпечний. Я такий чоловік, що дитини не обидив би, але зрадника то я з легким серцем пошлю на той світ.— При цих словах Базилько так по-вовчому лупав очима, що Степана як заморозило.

— Та ти, небоже, не бійся, я тобі волосся з голови не зніму. ^Мені на тобі ні за що мститися, а мене одна помста за зраду може склонити до... ножа. Та ми почали говорити про втечу.7 Вона можлива, але для тебе нема потреби, і ні на що тобі вона не придасться. Ти подумай, що ти будеш робити, як утечеш? Підеш до своєї хати у гори, полізеш на піч грітися, бо тепер зима і в колибу не підеш. Жандарм відразу знатиме, де тебе шукати, і стягне з печі. Мені інша справа. Ніхто не знає, де мене шукати, а мені шкода даремно тут час гаяти. Мені треба подбати про старі літа, коли не лише до каси або до комори не доберуся, але й малого рівчака не перескочу. Для мене відкритий світ. Всі добрі злодії мене знають і до компанії охоче приймуть. А ти що? Коли б сьогодні були опришки, ти би пішов до них. А тепер такі часи настали, що перший-ліпший твій земляк-гуцул виляпає перед стрічним жандармом, де ти ховаєшся. Моя така рада, щоб ти дав собі спокій з утечею. Відбудеш своє, підеш додому і будеш ґаздувати. Коли тобі прийде охота вбити оленя, то не ходи перед тим жалуватися на нього, бо зараз здогадаються, хто його ббив. А коли собі згадаєш цісаря, то можеш навіть побажати, щоб його шляк трафив, але ти цього нікому вголос не кажи. Знаєш, що я за день упізнав тебе наскрізь. Ти ні до чого не здатний і, коли б пішов у світ інакше промишляти, було б тобі дуже зле.

— Коли ж бо тут у цих мурах дуже банно за нашими горами, так страшно, так важко... Коли б ти це знав та й міг зрозуміти, що значить для гуцула свобода? Коли б я тепер почув голос трембіти або бодай сопілки, я б виламав оці грати своїми руками, я вбив би кожного, хто б мені заступив дорогу до волі. Ти не знаєш, як веселиться душа гуцула, коли вийде на високу гору і погляне на світ широкий. Там-то і хмари мені під ногами, я там пан...

— Чуєш, чоловіче, не говори мені нісенітниць, як мала дитина. Що тобі з цих гір, полонин та лісів, коли вони не твої? Тільки й усього, що поки наверх видряпаєшся, то засапаєшся і зіпрієш. Ті гори, ті полонини, ті ліси,— то не твої, а камеральні, цісарські. Така розкіш не варта кукурудзяного малая, якого ти частенько не маєш.

— Я ґазда, у мене хліба доволі.

— То його в інших немає. Я про всіх гуцулів кажу. Та головне в тому, що тікати тобі не варто. Відсидиш своє, тоді і дряпайся на яку там Кичеру або й на саме небо, про мене.

По цих словах стали в Степана запал і гарячка до втечі остигати, і він відразу посумнів. Базилько це зараз помітив.

— А ти таки гадаєш тікати? — спитав він Базилька.

— Певно. Де ж би я тут ще сім місяців сидів у такій буді. Місяць я вже їм відсидів, то буде з них. Та ти підожди, годі нам так насухо говорити.

Базилько вийняв з якоїсь іншої схованки плящину з горілкою, білий хліб та ковбасу і став Степана частувати, а опісля закурили коло печі.

Надвечір вернулись три товариші з роботи. Кожний щось приніс, бодай кілька недогарків з папіро-сок. Вони стали оповідати, про що в місті довідалися. На другий день було те саме, хіба що й Степана призначили до партії дереворубів. На світі божому стало йому відрадніше. Але вся душа його бунтувалась проти того, що його ведуть посеред арештантів під сторожею. Йдучи вулицею, віц заглянув у велике склепове вікно і побачив себе мов у дзеркалі. Він сам себе не пізнав — так дуже змінився. Замість гуцула-газди побачив себе арештантом, і страх як йому стало соромно. Тепер боявся людського ока. Похилив голову і не розглядався по боках, щоб часом кого знайомого не стрінути.

Увечері, як відходили додому, цей пан, у котрого дрова рубали, дав кожному арештантові по горняткові гарячого чаю та уткнув кожному в руки п'ятака.

Степан аж почервонів із сорому. Йому, ґазді, дають п'ятка, мов жебракові під церквою! Та хоч як цього дня набрався він сорому, був

дуже радий, що цілий день дихав свіжим повітрям і не нюхав кримінальських смородів.

І так минав час, день за днем, а Степан рахував кожний день відбутої кари та лиш охав, що так ще далеко до кінця.

В неділю не було жодної роботи, крім звичайних порядків всередині в'язничого будинку. Опісля пішли арештанти до кримінальської каплиці на богослужения. Тої неділі навідались до Степана його жінка з найстаршим синком Юрчиком.

Находилася бідна жінка доволі з своїми бесагами на плечах, поки дістала дозвіл побачитись з чоловіком. Відсилали її з одної канцелярії до другої, поки натрапила на своє місце. Та й тут мусила почути від пана ціле казання, чого волочиться, чому не пильнувала чоловіка і давала йому красти, чого її чоловік таке ледащо, що в кримінал попав, і багато інших "розумних" наук. Той пан радник належав до тих людей, яким здається, що виконують велику цивілі-заційну місію, коли хлопові при кожній нагоді читають "Отченаш", незважаючи на те, чи він має час цього "Отченашу" слухати.

Бідна жінка аж заплакала, як почула, що її Степана злодієм називають.

Діставши дозвіл, вона пішла знову зверху вниз, перейшла в'язниче подвір'я і зайшла під канцелярію, де вже стояло кілька жінок, таких самих, як вона. То була якраз днина, призначена на відвідини. Згодом стало більше людей сходитися, і заповнився цілий передній коридор, що нікуди було пройти. Дозорці проходжалися повільним кроком, буцімто доглядаючи, що з арештантами говориться, та їм було це байдуже,— коли б котрий лише не втік! Та на Ге вже вважав дозорець, що стояв при дверях.

Степаниха передала свою просьбу в канцелярію і довго мусила ждати, поки з'явився Степан. Вона, поклавши бесаги на землю, стояла над ними, держачи восьмилітнього Юрчика за руку. Зразу не пізнала Степана, поки до неї не заговорив. Йому, як вийшов у цей гурт, аж в очах потемніло та в голові закрутилось. Тут> на цім невеличкім коридорчику, стільки народу натовпилось, наче на храмі під церквою. Жінки порозкладали свої бесаги та повиймали всячину, передаючи арештантам.

Степаниха, побачивши чоловіка в такім убранні, з обстриженим волоссям, без вусів, тільки руками сплеснула. її взяла велика злість, що її чоловіка так споганили, наче якого злодія.

— Здорова та дужа, Настю?

— Господоньку святий! А хто ж тебе так споганив, спублічив? А бог би їх скарав та побив,— заголосила і стала плакати. Юрчик приступив і поцілував батька в руку.

— Насте! Спам'ятайся та розум май, не кричи, бо то нічого не поможе. Кажи краще, що вдома, чи гаразд, що в селі?,— Він обняв жінку і поцілував. Опісля взяв Юрчика попід пахви і підніс вгору до свого лиця та поцілував. На його очах блистіли сльози.

— Ти, Юро, коли згадаєш, що ти батька відвідував у криміналі, то пам'ятай, що я ні злодій, ні палій, ні розбишака, а терпів з панської ласки за те, що пильнував своєї праці...

— Я це знаю, дєдю...

—-Так наперся оцей Юрчик, так наперся йти до дєдя, що таки взяла його з собою... А як же тобі, Степанику, тут живеться, чи мирно? Чи не знущаються над тобою?

— Живеться, як у неволі. Ніхто не знущається, і тут є добрі люди, якби лиш не це, що дуже мені банно.

— За чим тобі,, Степанику, банно?

— Та за всім, за вами, за хатою, за маржинкою. Та як вам живеться? Чи мирно та в гаразді?

— Який там гаразд, як тебе нема? Діти все за дєдєм плачуть та питають, коли вернеться. Слухаю їхнє жиботіння та й собі плачу; вже всі сльози, здається, виплакала...

— А як в ґаздівстві даєш собі раду?

— При божій помочі якось. Я найняла старого Юру молотити, за тиждень буде все готове.

— Почому його згодила?

— По півбанки та ще й їсти.

— Ну, годі, сама не вимолотиш. Як збіжжя продаватимеш, то порадься дєдя Петра, аби тебе на ціні не ошукали.

— Наша Лисуня має бичка, такий ладненький, аж любо.

— Не продавай! А чорна що?

— Буде, може, за дві неділі з телятком.

— То, може, й пари дождемось... Як продаси збіжжя, то зараз віддай вісім банок тому злодієві Шльомці, що мене зрадив. Він може мене тепер до суду подати, як я сиджу.

— Ого! Шльомко вже не страшний.

— А що? Хіба вмер?

— Коби-то вмер. От господь справедливо побив його за нашу кривду. З ярмарку з Печеніжина їхав уночі, змилив дорогу та полетів з гори. Зламав ребро й ногу та за три дні минувся.

— От бачиш, Насте, що бог милується та не дарує нашої кривди. Це, певно, за мене кара божа...

— Ціле село так говорить, а на Шльомчиху ніхто й дивитися не хоче. Всі її минають і буде мусити з села тікати.

— Чорт її бери, а ти таки гроші віддай, аби не чіплялася. З цим поганим гніздом не хочу мати ніякого діла. А що ж ти, Юрчику? Слухаєш неню?

— Слухає. Такі добрі та слухняні діточки, що аж любо.— Обоє стали Юрчика по голівці гладити. Юрчик пригорнувся до батькової ноги і обняв її рученятами.

— Може, ти принесла мені крейцерик?

— Та хіба ж усе видав?

— Ні, та від мене відібрали в канцелярії. Підеш та відбереш, а мені передай у жменю.

— А не .вкрадуть у тебе в арешті?

— Ні, тут такий звичай, що у свого не вкрадуть. Настя стала розкладати свої бесаги.

— Ось тобі два хліби, тут трохи бринзи, тут шматок м'яса купила та спекла, а ось тютюну трохи, і папірці... Закури собі, Степанику, щоб тобі банно не було.— Вона знову заплакала.

— А не принесла ти якого ножика, бо в мене забрали...

—

— Не знала, бігме, не знала,— вибачилася Настя, дивлячись йому у вічі заплаканими очима.— На другу неділю певно принесу.

— Шкода тобі кожної неділеньки таку дорогу ногами набивати. Як я дістану гроші, то якось дам собі раду і не буду голодувати. А хату з дітьми ти на кого лишила?

— Упросила стару Варвару...

— Ти її таки на цілу зиму в хату візьми. Вона гарно пряде вовну і веселіше тобі буде, та з нею і дітей лишити можна.

— Я вже так і зробила, тебе не питаючись, бо зараз у першу ніч, як тебе шандар узяв, так мені боязко було, що ока не зімкнула.

— От як ми гарно про одну думаємо,— говорив Степан, усміхаючись. — Тепер, Настю, ходімо в канцелярію за грішми, бо скоро нас розлучать. А тобі і в дорогу час. Днина коротка, а дорога далека...

Незадовго вийшли з канцелярії, і Настя передала Степанові жмуток грошей. Відтак розпрощались. Настя знову заплакала, Юрчик утирав шапчиною очі... Настя взяла дитину за руку й вийшла за двері, а Степан пішов до казні, забравши полотенце з припасами.

Хоч Степан дуже зрадів, побачивши Настю і найстаршого синка, любого Юрика, що довідався про своє ґаздівство, то тепер, по їх відході, страшний жаль та туга стиснули йому серце; що трохи не заплакав.

"Чого вони приходили, чого закривавили моє бідне серце? Краще мені було б їх не бачити. Рана стала присихати, а тепер знову відкрилась та пече, начеб солі у неї насипав".

Степан прийшов у казню, поставив вузлик на лежанці, а сам, присівши, закрив лице долонями і важко задумався. У грудях його давило і серце стискало мов кліщами, що хотів уголос плакати, кричати.

— А що, дуже жінка вицілувала? — запитав один з товаришів.

— Мовчи! — гримнув Базилько.— Чого чоловікові допікаєш?

Базилькові зробилось жаль Степана, бо він розумів, що у нього в серці діялось. Може, і він сам коли таке переживав?

Степан сидів так з півгодини. Опісля встав і приступив до стола.

— Знаєте, люди добрі, є бог справедливий на небі, що за людську кривду карає...— Він розповів, що від жінки про Шльомка довідався.

— Тепер тобі легше на серці. Підожди, може, ще й лісничого чорт візьме.

— Ой, нелегко мені, нелегко... Як побачив свого синка та нагадав собі, що він у криміналі батька навідував, то трохи моє серце з жалю не луснуло...

— Не знати чого! Хіба у криміналі люди не сидять?

— По-нашому, воно так,— говорить Базилько,— а по його — ні. Кожний по-своєму думає.

Степан поклав на столі все, що жінка принесла.

— їжте, добрі люди, гостіться, що бог дав, а лиш мене не чіпайте, бо коли б ви знали мій біль, мій смуток та жаль, то ви би не сміялися, а плакали надо мною. За що я так страждаю? За оленя, що мені пакостив, мою працю нищив, та за нерозважне, а правдиве слово? — Степан закрив знову долонями лице і став плакати.

— Заспокойся, чоловіче, шість місяців — то не рік.

— Пусте шість місяців, але ця несправедливість, яку мені заподіяли, це мене мов вогнем пече.

— Не ти перший, не ти останній, що тут невинно сидиш. Там не дуже люблять з хлопом церемонитися. Якби ти, Степане, був паном або великим багачем, то ти б за таке не сидів. Тебе були б зробили божевільним і все зам'яли. Але ти хлоп, а кримінал — для хлопців та для бідних. Ми тут усі чотири сидимо за крадіжку, нас таких більше. А скільки-то різних великих панів краде у сто разів більше, як ми всі разом, а ходять на волі, повозками їздять, і кожний у них ласки просить...

— Кримінали поставлені для бідних, щоб їх виправити. Мої небожата! Я не раз, чекаючи в суді на мою чергу, наслухався, як пани між собою балакали, який той простий люд поганий, зіпсований, лінивий, облудний. І кожний з них умів свою цеголку докинути,— от хоч би таке, що його жінці баба на торзі одно смердяче яйце продала. Пани балакали сміливо, бо вони думали, що я чужої мови не розумію! Вони нас усіх мають за робочий скот, а самі вони такі святі та божі! А ти, небоже, не плач, а лиш затисни зуби й терпи та вижидай, коли тобі ворог пальцями поміж зуби залізе, а тоді вкуси так, щоб палець відпав...

— За що я тут так тяжко горюю та терплю? — бідкався Степан.

— Не будь же бабою. За це, чого ти тут навчишся та почуєш, варто шість місяців посидіти. Тут почуєш ти людське терпіння, якого ти перше не знав, не чув. Тут навчишся хитрості, а це тобі здасться знати. Тут краща школа, як у війську. Там тебе вчили лише слухати, а пильнували, щоб тебе хто чого іншого не навчив. А ми тут собі сидимо, ходимо, часу маємо доволі і вчимо один одного. Ніхто того не чує і не збагне, що ми робимо. ,

Степан справді заспокоївся.

— Чому ти не їси з нами? — каже Базилько.— Жінка таскала милями на плечах, а ти навіть не знатимеш, який у цьому смак.

Базилько добув пляшку з горілкою і почастував усіх.

НІ.

Згодом став Степан привикати до арештантського життя. Вставав рано, виносив кибель, замітав казню і коридор, ходив робити порядок у суді, куди звичайних злодіїв не пускали, збирав для товаришів недокурки з папіросів, ходив на роботу до міста. Тепер уже не ховав лиця від людей, а, йдучи вулицею, розглядався по сторонах, шукаючи знайомих.

Одного разу пішов він рубати дрова у скрайну сторону міста над Прутом, звідкіля видно було Карпати мов на тарілці. Днина була погідна, морозець скрипів під ногами, сонце світило. У тому сонячному світлі стояли гори поважні, дрімучі, спокійні, мов на образку. Вони наче наблизилися до міста. Степан побачив таке перший раз, бо серед осінньої мряки ніколи ці гори так ясно та виразно не виступали. Поглянув і аж задерев'янів. Як підняв поліно з купи, так і став, задивившись мов зачарований. Гори були вкриті снігом. Лише смуги лісу синіли, а провалля мали синяво-чорну окраску.

У Степановій душі робилося щось дивне. Вона відлетіла геть далеко поміж ці дрімучі ліси, на ці верхи, снігом укриті. І там вона перелітала блискавкою з верху на верх, з одної лісової смуги на іншу. Перескакувала нетрі і провалля, потоки, що, підлизавши льодову шкарлупку, дзюрчали собі по камінцях, спадали з шумом через ослизлі пороги. На таких водопадах Степан, як ще хлопцем був, ставив з ровесниками млиночки. Його душа бачила глибокі печери попід скелями і заходила до них без страху, заглядала аж у ті куточки, де славний Олекса Дов-буш сховав свої скарби. Його душа побачила відтак такого самого чоловіка, як він сам, лише не в арештантській одежі, а в гуцульському святковому одязі, в новесеньких постолах, у вовняних червоних, мов кров, штанах, в гарно мережанім киптарі та сурдуті, оперезаного широким цвяхованим ременем, за котрим застромлені два пістолі. На голові клепаня з лисячих хвостів, а в руці цвяхована гостра бардка. Чоловік цей, мов олень, перескакує з верху на верх, любується красою навколишньої природи, дихає на повні груди свіжим повітрям. Він наблизився до Сте-панової хати. Пішов у стайню між маржинку... Кожне погладив рукою по голівці, попестив, а малих двох бичків, що мордочки до нього повитягували, поцілував, мов малих дітей. Він вийняв з дзьобенки малай, пощипав на шматки і кожному всадив до рота: "На, Лисуне, на, Чорнуле, на, Сірий, і вам, мої соколи малесенькі, пєкні та делікатні, ґазда вам гостинця приніс, їжте на здоров'я!" Відтак зайшов він у хату. Настя біля печі порається, стара Варвара сидить на печі і вовну пряде, сукає півні ниточки та на веретено звиває. Двоє діточок їдять на запічку гарячу кулешу. А де ж Юрик? Є! Він уже ґазду заступає. Надів киптарика, батькову клепаню, рукавиці і ключкою сіно микає зі стіжка для мар-жинки.

Чоловік привітався:

— Як дужа, Настю? Усі ви здорові та в гаразді?

— А то ти, Степанику? Гаразд, поки бог милує, лиш тільки за тобою дуже стужилися та наплакались. От гаразд, що ти вже вернувся.

Вони обнялися. Діти зіскочили із запічка, залишивши ложки у мисці, та прямо до батька. Одно перед другого наставляє рученята:

— Дєдєчку, дєдю, ви вже вернулися? Ми дуже скучили за вами. Тепер уже нікуди вас не пустимо від нас. Ми так плакали, а неня все казали, що ви вернетеся.

Чоловік бере відразу двоє на руки та цілує, пригортає, пестить. Юрчик почув гамір у хаті та й собі

прибіг. Очам своїм не вірить, що батько вже вернувся. Така радість у хаті, що господи! Стара Варвара перестала хитати старечою головою, вона радіє, дивлячись на це.

Чоловік сідає кінець стола під образами, а Настя до нього:

— Ти, Степанику, здорожений, голоден...

Вона зараз ставить перед ним на столі все, що в хаті було.

— Сідай і ти, Насте, коло мене, хай вас усіх подивлюся. Ти, Юро, поклич старшого зі стодоли, хай усі будуть зі мною, хай усі радіють.

— Степане, мой, чого став і задивився, чого не робиш? — крикнув дозорець.

Від того голосу Степан аж задрижав. Усе, що бачив, щезло з очей. Він наче зі сну прокинувся. Марево розвіялось, а натомість він побачив сірих товаришів, дозорця у плащі, копицю дерева. Почув шур-чання пили, лопіт сокири, а далеко на обрії бовваніли сині гори, вкриті снігом...

— Задивився та й рота розняв, шкода, що тепер мух немає, а то було б тобі зо двадцять у хавку залетіло. І стоїть так з поліном, мов якийсь

мученик! — договорював своє дозорець, начеб боявся, щоб ті мудрі слова не скам'яніли йому в горлі.

Степан зітхнув тяженько, поклав поліно на стілець і взявся за пилу.

— Чого ти так задивився? — питає товариш.

— Ти краще не питай.

І вже того дня Степан не промовив ні до кого ані слова. Вечором не їв вечері, ліг зараз і накрився з головою. Йому бажалось, щоб ще раз такий гарний сон приснився. Та годі. Таке можна побачити, дивлячись на гори, дихаючи свіжим повітрям із далеких гір. Тут, у вонючій казні, нічого такого не видно, тут такі гарні сни та привиди не приходять...

Даремно Степан силувався забути про те, що його оточувало. Даремно силував свою фантазію. Нічого не помогли всі зусилля, а він навіть заснути не міг, щоб забути своє горе.

"Ех, коли б так можна хоч на годину бачити те все очима, що моя душа сьогодні бачила..."

Не міг заснути, хоч це було пізно вночі, і всі хропли. Степан зсунувся зі своєї лежанки і підійшов тихесенько до лежанки Базилька та сіпнув його за плече.

— Хто це? — питає Базилько спросоння.

— Це я, Степан. Не прогнівись, товаришу, на мене, бо мені так важко на душі, що трохи не здурію, так мені банно, такий мене неспокій бере, що місця собі не можу знайти. Мені хочеться бодай людський голос почути. Я тебе хотів спитати, чи мржна арештантові деколи піти на вурльоп як з війська?

— Не можна. Кари переривати не можна.

— Ні на одну годину?

— Ані на годину. Коли б твої батько, мама та діти повмирали або твоя хата згоріла, то не пустять...

Степан зітхнув важко і пішов на свою лежанку. Він мав усю надію, що його пустять на різдво, і радів з цього, мов мала дитина, що побачить усе те, що побачив сьогодні, побачив своїми очима і розважить своє серце, повеселиться, а тут годі. Це правда, либонь, що казав Базилько. Він хоч і злодій, та добрий чоловік, з серцем, та співчуває чужому терпінню. Отож мусить відсидіти цілих шість місяців, і то за-дурнісінько, ні за що. Яка то страшна кривда... А бог би їх усіх скарав та побив... Степана ждала ще одна немила несподіванка. Йому зачитали у засуді ще про загострення кари: щомісяця одну добу темниці, ще й з постом.

1 У відпустку

Він цього досі не знав. Як йому прочитали вирок незрозумілою мовою, то він знав тільки, що має сидіти шість місяців, а більше нічого. Тепер пригадав йому це ключник Панась:

— Степане, завтра твоя темниця...

— Що це таке? — питає товаришів.

— Це така казня, що не має ні вікон, ні постелі, ні печі, ні стола, ні лавки. Треба лежати на голих дошках та не їсти теплої страви, хіба хліб та воду... О, там негаразд, небоже!

— А чи довго?

— Одну добу. Візьми з собою покривало, хліба та ще дещо докупи. Візьми сірників та тютюну. Коли б так довше як добу прийшлось там посидіти, то б чоловік здурів.

У Степана пішов мороз поза шкірою.

— Там, небоже, так тяжко і страшно, що за моєї вже пам'яті двоє арештантів повісилося...

— Чого чоловіка лякаєш! — гримнув Базилько і насупив брови.— Не бійсь нічого, витримаєш... Не знаєте, хто сьогодні вночі має на нашому коридорі варту?

— Фідельський і Шолом'як.

— О, то бестії обидва. З тими нічого не вдієш, вони гірші собак. Коли б так старий Пастернак, то б на ніч міг пустити до казні, але як матимеш хліб, тютюн та сірники, то не буде скучно.

Так потішав його Базилько. Та не велика була для нього потіха, як почув, що в темниці вже недавно двоє арештантів повісилося.

Як лиш смерклося, прийшов ключник з ліхтарем і забрав Степана до темниці. Степан полотнів. Заскрипів ключ у замку, відчинились двері, з котрих повіяло морозом і гниллю. При млявім світлі ліхтаря оглянув її Степан, і йому волосся дибом стало від того, що побачив.

Була це невелика кімната, може, шість кроків завдовжки. Стеля була склеплена, як усі казні. Під одною стіною стояла лежанка, збита з дощок, а одна дощина прибита в узголів'ї трохи вище навскіс. На стінах блистів мороз, наче хто товченого скла насипав. При дверях стояла та необхідна мебель, що її "парашкою" звуть арештанти, а більш нічого. Вікна не було, лише у дверях мала "візирка", яка від коридора засувалась дощаною засувкою.

Ключник замкнув двері, і знову почувся скрегіт ключа в замку. Степан відчув себе неначе в гробниці.

Він не був страхів син. Не раз ніччю ходив по горах, по лісі, ходив нетрями і нічого не лякався. Не лякався серед ночі піти на кладовище... Коли була гостра бардка в руці, він не боявся нічого. Ціле село це знало. Та тут була інша річ. Тут ні бардка, ні пістоль, ні рушниця нічого не поможуть. Навіть сокира цих грубих мурів не розрубає. Степан відкрив широко очі, та нічого не міг побачити. Хоч би тобі один промінчик світла, одна іскорка. Ніде ні щілиночки у дверях... Йому стало страшно... Зразу хотів кричати, бити кулаками об двері, та насилу здержався від цього, бо й так би воно ні на що не придалось. Він став голосно сам до себе говорити, та свого власного голосу не пізнав. Голос ковзався по вкритих інеєм стінках, мандрував по стелі і вертав до його вуха зовсім не таким, яким вийшов з його губ. Голос був глухий, придавлений та немило лящав у вухах. Здавалось Степанові, що цей голос приходить до нього з могили. Степан перехрестився і заспівав собі: "Да воскреснет господь..." Та це ще гірше лящало, мов ножем різало.

Хотів рушити та пройтись по своїй гробниці, але зараз за другим кроком ударив лобом об стіну, якраз там, де він гадав, що є вільне місце. Тепер він наставив наперед себе руки— і ступав так, аж знову наткнувся на лежанку і боляче вдарився в ногу. Зараз став собі нагадувати, як він бачив цю казню при світлі. Йшов обережно мимо лежанки, аж дійшов до стіни. Звідсіля завернув у протилежний бік і знову намацав руками стіну, а опісля натрапив на "парашку". "Аж то я дурень,— скрикнув сам до себе,— таж у мене в кишені є ціла пачка сірників". Засвітив один та зараз закрив очі долонею, бо їх дуже вразило світло. Сірник погас, і треба було світити другий. Трохи звикло око до світла, і він міг розглянутись та обміркувати, куди йому можна ходити. Він трохи заспокоївся. Навпомацки скрутив папіросу і закурив. Від тютюнового диму стало повітря трохи інше, і "парашка" так дуже не смерділа. Він сів на краю лежанки. В коридорі почулися кроки вартового, і трохи відрадніше стало. Він засвистав собі коломийки, та зараз наблизився сторожний дозорець, застукав у двері і крикнув через "візирку":

— Тихо там, не галасуй, бо люди хочуть спати!

"Як не можна свистати, то, либонь, і співати не можна".

Степан підійшов до дверей і став рукою шукати "візирку". Через неї можна буде нігтем відсунути засувку і трохи світла з коридора впаде. Та ба, у "ві-зирці" було вставлене скло, а щойно за ним засувка. Пани гарно обдумали, щоб людям тяжче жити.

Він попрямував до лежанки та знову натрапив на стіну.

"Агі, блуд мене вчепився!"

Засвітив знову сірника і розглянувся. Над дверима високо стирчав забитий у стіну гак. Його прошило морозом поза спину, бо зараз згадав собі нещасних вішальників-арештантів, що покінчили своє нужденне життя самовбивством. Його стало морозити. Він приліг на лежанці і загорнувся покривалом.

Мертвецька тиша залягла всюди. Степан чув свій подих, чув биття свого серця, чув, як у висках била кров, а в ушах шуміло та дзвеніло. Така тиша страшніша від грому.

"Може б заспівати, та прибіг би дозорець, що дееь там у кутку куняє. Прибіг би та накричав. Хай би вже почути хоч лайку та прокльони, аби лише людський голос". Але подумав зараз, що таке може скінчитись чимсь гіршим від лайки та прокльонів, можуть йому яку кару накласти, от хоч би ті страшні кайдани, що там у канцелярії на кілочку висять.

Він передумав і не відкривав до співу рота, не складав губ до свисту, а лежав тихо. Його проймав холод.

Та згодом почулось якесь шарудіння: під лежанкою щось заворушилось. Степанові стало волосся дибом. Дуже налякався. Що це

може бути? Таж у цій льодовій гробниці не може нічого живого вдержатися. Навіть стоноги, таргани та блощиці на такім морозі, певне, виздихають... Шарудіння продовжувалось...

В коридорі почулись кроки і якісь голоси. Певно, зміна сторожі. Значить, одинадцята година. В цю хвилину шарудіння зникло, та коли в коридорі затихло, почулось ^знову. Степан подумав, що за годину буде дванадцята. Опівночі духам вільно по світу ходити. Йому знову згадалися вішальники. Бог заборонив накладати руки на людське життя, хоч би й своє власне. Значить, самовбивство — то гріх, і за нього треба покутувати. І ці нещасні, певно, покутують і, певно, приходять сюди в годину духів. Так старі люди говорять, а він цього доволі наслухався при варті на полот нині або перед колибою в лісі. Він вірив, що так справді є. Йому стало ще страшніше. Неодмінно дух того першого вішальника прийшов і намовив цього другого нещасливця, щоб ішов за його приміром. Бо він був уже тоді через свій гріх духом лихим, нечистим, злобним, що на людську душу чатує або бодай людям пакостити хоче. Це вже вампір. А може, тут ще більше нещасливців повісилося? А що буде, як вони всі опівночі сюди разом позлітаються і стануть його теж намовляти, щоб повісився? Чи встоїть перед цею спокусою? Певно. На злих духів є молитва. Є ще і посвячена крейда, та він її не має. Звідкіля її було взяти? А така крейда дуже добра річ. Йому оповідав один старий жовнір, що в одному магазині, де треба було стояти на варті, і вартові тікали... Тоді він роздобув такої крейди, накреслив круг довкола себе і вистояв свій час, бо лихе не сміло цього колеса переступити... Йому остається молитва. А як він не послухає, а вони самі схочуть його повісити? Тоді він пропаде, але душа його буде чиста, бо він сам цього не зробить. А все-таки жаль молодого життя... Його проймало льодом щораз більше і почав дзвонити зубами. Він перехрестився і став молитись...

Шарудіння чимраз збільшувалося, а відтак чути було, як щось по долівці стукотить, бігає, переганяється, часом причувається якийсь голос, начеб щось заскавучало.

"Починається чортове весілля",— подумав і став знову молитися. Щоб не чути цієї стукотні, він заткав покривалом вуха, та це його ще більше дратувало. Він таки хотів чути, що це є, і відкрив уші. Хотів засвітити сірника, та відчув, що його руки задерев'яніли, що не міг ними поворушити. Зібрав усю силу волі і намагався витолкувати собі, що це нічого, це, певно, миші повилазили з дір та й гарці заводять. Миша туди лізе, де може чимсь поживитися. А в церкві? Е, в церкві є що їсти, хоч би той лій у лампочках, що так щедро люди до церкви зносять. Отож це не миші, а духи... покутуючі...

Він переказав усі молитви, які знав. Говорив їх півголосом, щоб сам міг їх. чути та розрадитись, хоч зуби йому щораз більше дзвонили. Не міг зміркувати, як довго він так лежав...

Нараз став відчувати, що йому робиться в тілі тепло. Зуби перестали дзвонити, і він почував себе добре. Але це тривало коротко. Йому ставало чимраз гарячіше, поки його цілком у жар не кинуло, аж мусив із себе скинути покривало. У тілі бушувала кров, мов вода на лотоках, і заливала йому мозок. В казні стало світати та прояснюватися. Та ясність не була від сонячного світла, лише вона виходила десь з-під лежанки. Вона була то жовта, то червона, мов полум'я. Степан бачив виразно і двері з "візир-кою", і "парашку" в куті, і стіни, вкриті блискучим морозом. Відразу знову заясніло у "візирці", і крізь неї вскочив до казні чоловік в арештантській одежі, а за ним другий такий самісінький. У них обох були на шиї ремінці, якими арештанти підперізуються. А рівночасно зашаруділо дуже під лежанкою і звідсіля стали виходити арештанти більші і менші з поголеними головами. Вони побралися за руки і стали танцювати аркана, та якось так тихесенько, начеб до землі ногами не торкали, а танцюйали в повітрі. Вони усі усміхались до Степана і стали на нього моргати та запрошувати знаками до танцю. Та він лише підвівся і присів на лежанці, але до гурту не хотів іти, бо це, певно, нечиста сила. А ті два арештанти з ремінцями на шиї стояли коло дверей і плескали в долоні в такт з танцюючими. Іншої музики не було чути. Вони теж давали Степанові знаки, щоб ішов танцювати, а він не хотів.

А тим часом темниця розширилась. Стіни відсувались одна від одної щораз далі, аж стало дуже просторо, а лежанка опинилась по самій середині тої великої площі. Аркан ішов довкола. Степан сам неабияк умів аркана танцювати і тепер залюбки придивлявся до танцю, не почуваючи жодного страху. Танцювали вправно і добре, та йому одно лише було дивно: як можна танцювати в повітрі, не доторкаючись ногами до землі?

Тепер ті два, що повлазили сюди "візиркою", мов птахи, поперескакували через коло танцюючих і посідали по обидва боки від Степана.

Він налякався дуже і став стиха молитися. Він закрив очі долонями.

— "Чого боїшся нас, товаришу? — говорив йому на вухо один, відриваючи йому руки від очей.— Ти, певно, вже про нас чув. Ми мусили скоротити наші муки, бо в цій гробниці неможливо було витримати. Тепер ми свобідні і сміємось з усіх замків, дозорців і директорів. Повір нам, товаришу, що краще смерть, як така неволя. Ходи за нами, у тебе теж є такий самий ремінець.

Степан почув, як чужа рука всунулась йому під куртину і стала витягати ремінець, котрий відтак витягнула.

— Не думай собі,— говорив другий,— що це так дуже страшно. Ні. Одна хвилина. Вирвати зуба далеко страшніше, бо болить, а це не болить нітрохи. Тільки треба відважитись...

— Я не можу,— говорив Степан,— бог заборонив руки на себе накладати.

— Смійся з цього! Таке вигадали пани та й попи, бо подумай, як би той ґазда у потилицю чухався, коли б йому воли повішались чи потопились. А ви ж усі у панів ніщо інше, як робоче бидло. Ніхто не має права заборонити людині робити з її життям, що їй захочеться... Ну-ко,

зрушся вже раз, не сиди як колода. От там, бачиш, над дверима залізний гак стирчить, підсунь лежанку і дістанеш рукою. Ми також так зробили. А подумай, що за хвилю будеш свобідний...

— Ні,— крикнув Степан,— я хочу жити, хочу бачити свою рідню, свої гори та полонини.

— Цього тобі ніхто не боронить,— заспокоював його вішальник,— будеш бачити, скільки схочеш, з того світу. Ти будеш по верхах літати бистріше ніж птиця...

— Не хочу,— сказав твердо Степан,— і відступіться, а то вас святим хрестом прожену.

— Ха-ха-ха! Ми цього не боїмося, дурний хлопе, не хочеш сам по-доброму, то ми тебе самі повісимо. Ця темниця і такі інші кримінальські нори постачають велику силу вішальників.

Степан поглянув на своїх спокусників. У них не було людського лиця, лише труп'ячі голови з вишкіреними зубами.

Степан почував, що його кров у жилах стинається льодом від передсмертної тривоги. Почув, що наближається остання година, і йому стало жаль молодого життя. Він став промовляти молитви, а примари сміялися пекельним реготом з його зусиль.

Тим часом аркан невгавав. Танцюристи стали так хутенько крутитися колесом, що й оком не мигнеш, а опісля все злилося в один великий сірий обруч, що заодно крутився, мов колесо велетенської якоїсь машини.

— Отже, не хочеш? Ну, то ми тебе попросимо. Степан почув, що якісь сильні руки вхопили його

ззаду попід лікті і сильно держали, а друга труп'яча голова засиляла йому ремінь на шию.

— Гвалт! Рятуйте! — кричав Степан, пручаючись з усієї сили. Йому вдалось вирвати праву руку і вдарити кулаком з цілої сили межи очі того, що йому ремінця на шию хотів засиляти. Та зараз почув у руці великий біль, бо вдарився рукою до гострої кістки мерця. Від цього болю він ще дужче розлютився. Закляв твердо, схопив напасника обома руками впоперек та почув, як під арештантською сірячиною захру-пали кістки вішальника. Він підніс його вгору, замахнувся і відкинув геть від себе. Кістяк упав на танцююче колесо, наче на довгий пояс при машині, і полетів навкруги. Колесо знову зареготалось. Степан бачив, як кістяк, уже без одежі, лежав на цім обручі, вимахував руками і ногами та шкірив зуби.

Тим часом другий вішальник ждав лише, коли Степан задивиться та про нього забуде. Вибравши таку хвилю, він знову обняв Степана, намагаючись засилити йому ремінець на шию. Степан став оборонятись з усієї сили. Та невдовзі почув, що довго не встоїть, що сили його залишать. Борюкався так довго і волав рятунку, поки міг добути з себе голос. Вішальник був дужчий.

Відтак обидва, спотикаючись, стали злізати в якусь бездонну пропасть. Степан бив кулаками, мов довбнями, по черепі вішальника і чув, як калічив собі руки і кров їх заливала. Вкінці все стемніло, танцюючий обруч зник у пітьмі, а Степан все ще не міг долетіти до дна пропасті і гатив напасника кулаками.

Сторожний дозорець, почувши в темниці несамовитий крик і метушню, гримав зразу кулаком у двері, закликаючи до спокою, та коли це не помагало, він заалярмував 1 стражницю, і звідти прибіг ключник Панась з дозорцями. Засвітили ліхтаря і відчинили двері темниці. Степан лежав на долівці біля лежанки, бив скривавленими руками кругом себе і кликав рятунку. Він не чув, що до нього говорили, не пізнавав нікого, а лише дивився наляканими, широко відкритими очима навкруги.

Не можна було до нього приступити.

* Повідомив, підняв.

— Він або здурів, аби симулює, щоби його з темниці забрали,— говорив ключник. Двох дозорців кинулись до нього і насилу придержали покривавлені руки.

— Він хворий,— каже старий дозорець Пастернак, поклавши йому руку на голову.— Голова гаряча, мов пічка. Його б зараз до лічниці віднести.— Принесли ноші і насилу поклали на них Степана, зв'язавши його рушниками. Він кричав і виривався.

— О, симулянт! Зараз симулянт! — воркотів старий Пастернак.— Симулянт не буде собі руки калічити... вигадали.

З'явився зараз доктор, і послали по в'язничного лікаря, бо не знати було, де хворого подіти. До шпиталю не можна, бо всіх побудить своїм вереском.

Директор став також на тому, що Степан симулює.

— Не симулює, пане докторе, не симулює, а перестудився у цій льодовні. Де ж так можна, щоб пічки не поставити та зимою при такім морозі казню не огріти...

— Мовчи!

— Я мовчу, але так людей мучити гріх. Вже двоє повісилося, та й пес не гавкнув, а тепер чоловік перестудився. Там би й собака сказилася у такім холоді...

— Мовчи, Пастернаку! — крикнув директор і застукотів ногами.— Не твоє діло...

— Як не моє? А в інструкції говориться, що дозорець зобов'язаний донести старшині те, що помітить. У мене сумління ще не завмерло.

— Мовчи! Завтра підеш до пана президента з рапортом!

— Я мовчу, а до пана президента піду і без рапорту, і все розповім. Як так можна, щоб у таку студінь не запалити в темниці, де людей замикається?

— Пастернак! Стули хавку, бо тебе зараз накажу замкнути!

— Ого! Не так-то скоро можна старого Пастернака замкнута! Швидше вам замкнуть. От хоч би за те вугілля, що вечором до вашої сестри візком вивозиться з криміналу. Тому-то арештанти мерзнуть, хворіють або й вішаються... Ну, замикайте! Що, не будете? Еге, добродзею, то не з дурнем справа. Я вже тридцять літ при криміналі служу і ще не таких панів замикав під ключ, як ви... го-го-го!.. А ви, товариші, не чекайте, аж доктор прийде, бо може прийти аж рано, а занесім хворого на стражницю, на моє ліжко, бо тут минеться. Бійтесь бога та сумління майте. Та то чоловік, а не собака. Навіть не злодій, бо сидить за оленя. Велике діло — камеральний олень!

Дозорці взяли носилки і понесли на стражницю. Директор аж пінився зі злості і, не кажучи вже ні слова, пішов до себе. Пастернак поцілив у дуже болюче місце.

— О! Хто таке видів? — воркотів Пастернак.— Скільки разів я говорив, щоб поставили в темниці пічку. Ні та й ні. Вугілля шкода! О! Аж треба було, щоб двоє нещасних бідаків повісилося, а цей захворів смертельно.

— Пастернак, а чому ви комісарові в'язниці цього не сказали?

— О! Не сказав! Говорив, та той комісар робить те, що директор скаже, а директорові вугілля шкода, бо директорова сестра не мала б чим палити... Го-го! Старого Пастернака не налякає... Візьміть, товариші, і покладіть на мою постіль, йому треба зимний рушник на голову покласти, бо до ранку задубіє...

Прийшов посланець і сказав, що доктор прийде аж завтра вранці.

— А що? Не говорив я? Хіба панам спішно, як хлоп умирає?

Старий приклав Степанові зимний рушник до голови і накрив його покривалом. Степан згодом став приходити до пам'яті. Він уже зрозумів, що лежить на стражниці, і почував себе безпечним.

— Розв'яжіть мені, пане, руки, що кістяк мені позав'язував...

— Який кістяк?

— А той, що повісився у темниці та й мене хотів повісити...

Пастернак розв'язав йому руки, з яких ще текла кров. Він поперев'язував їх шматками зі свого старого рушника.

Степана стало знову морозити. Старий прикрив його ще одним покривалом і сидів при ньому до ранку.

Степан був у гарячці до ранку, йому всячина привиджувалася.

На другий день пішов Пастернак до президента і розповів про все. Директора зараз усунули, а в темниці поставили пічку.

Степан перележав у в'язничім шпиталі два тижні. Вийшов звідтіль дуже обезсиленим...

IV.

Коли Степан вернувся з шпиталю, товариші помітили на його голові сиві волоски. Він дуже змінився і був сумним та мовчазним.

Ніхто не знав, яку страшну ніч пережив він у темниці, і всі були тої думки, що занедужав від простуди. Він ніколи про це не говорив, бо при згадці про ці страшні привиди його морозило. Через те він страшно боявся попасти в це пекло другий раз. А він мав ще п'ять разів перебути таке. Коли про це заговорив з Базильком, той потішив його, що під новим директором справа арештантів покращала, що тепер усюди порядок, а в темниці тепліше, чим в котрій іншій казні. Та це зовсім Степана не потішило, бо він був того певен, що не від холоду він занедужав, а від ду-

хів, які хотіли його повісити. Якби тепер туди пішов, коли він такий знесилений, то, певно, не був би в силі опертись та оборонитись. Тепер знов засіла йому в голову думка про втечу. Хай би хоч одну днину побачив те, до чого його серце рвалось, тоді, певно, видужав би і легше відбув решту кари.

Степан кілька разів заговорював до Базилька, чи він справді має намір тікати. Тепер йому довелось пересиджувати з Базильком щоднини, бо як рекон-валесцент 1 не ходив на роботу поза в'язничні мури.

Базилько не говорив нічого, а нарешті таки признався, що мусить тікати, бо шкода часу сидіти дарма в цій поганій дірі.

— А може б, я до тебе причепився, як будеш тікати? — спитав несміло Степан.

— Чоловіче, вибий собі з голови ту дурну думку. Нащо тобі тікати? Вже маєш за собою шість неділь, минеться і решта, а опісля, як будеш мати розум, то, певно, сюди більше не попадеш. Втеча для тебе не має найменшої вартості, бо тебе зараз по дорозі зловлять або дома за піччю.

— А чи за те, як хто тікає з в'язниці, є яка кара?

— Нема, хіба що дадуть йому піст, темницю, кайдани.

Степан цього налякався, а особливо темниці, з якої хотів утекти, і кайданів.

1 Той, що одужує.

Але вперта думка його не покидала і мучила його мозок, начеб яка недуга. Особливо коли вже видужав зовсім і став ходити на роботу, коли в погідну днину поглянув на сині гори, то його серце стискала невимовна туга за рідною стороною та за горами. Коли б бодай можна хоч щодня здалека на них подивитися, то може, полегшало б. А так сидіти все в казні, звідки заледве видно шматочок неба, страшно. За його підрахунком, за кілька днів мав іти знову до темниці, де його ждала невмолима смерть, і то через повішення.

"Не піду,— подумав собі,— аби-м мав здохнути в кайданах і з голоду". Причепився знов до Базилька.

— Товаришу, коли тікаєш?

— Можу хоч би й завтра.

— А грати?

— Мала дитина їх вийме.

— Як же ж це? — спитав Семен, а серце в нього забилось живіше.

— Я вже перепиляв. Попросив:

— Візьми й мене з собою.

— Хочеш? Як так дуже наважився, то можу тебе взяти. Але ми зараз за містом розстанемося, бо мені інша дорога, як тобі. Мені такий товариш, не з мого цеху, лише заважає...

— Хай буде й так. Мені хоч би одну днину на волі бути та й побачити все те, за чим так дуже банно. А так, то справді не витримаю і хіба справді повішуся. Краще смерть, як неволя...

— Тьфу, який ти нетерпеливий! Та що мені до того? Вільному воля...

— Ото ж бо і є, що нема в мене волі, і хочу її здобути хоч би ціною мого життя. Я хочу тікати. Поки по мене жандарм прийде, то минеться який тиждень. Опісля сховаюся в другому, третьому селі у знайомих. Опісля пересиджу в колибі або на полонині. А з весною помандрую до Відня до цісаря, впаду йому в ноги та просити буду, щоб подарував мені решту кари...

— Ох, який ти дурний! Всі ви дурні, що вірите у того цісаря, мов у якого бога. Подумай, що ти його обидив, і за те тебе його ревні прислужники покарали, а він про це нічого навіть не знає, а з тим помилуванням, то він також "невістен". 1 Письмо йде з одного суду до другого, і суди скажуть, чи можна прохання таке послати до цісаревої канцелярії та дописати на ньому: "можна". А як там немає, то звідти завертають, що цісар не помилував. Він навіть не знає і не буде знати, чи є на світі який Степан Шкребеняк. Отож як прийде твоє прохання з Відня сюди, то тут відпишуть, що такого тут нема, бо втік.

* Не знає

— Я служив у війську.

— Служив, бо мусив, то не є жодна заслуга; кажу тобі, що з цього помилування нічого не буде. І з твоєї втечі вийде таке, що будеш блукати, мов той травлений собаками заєць і не знайдеш спокою, поки сам не зголосишся і не відсидиш решти кари. Якби не мав жінки та дітей, то махнув би в Румунію, і там би тебе ніхто вже не відшукав. Ще раз кажу: сиди, не рипайся!

— Ні, я таки буду тебе триматися... Аби нас лише зараз не піймали.

— Дурнів піймають, не мене.

— Пізнають нас по одягу...

— Є в тебе які гроші?

— Маю кілька левів.

— Як не маєш, то я тобі позичу, колись мені віддаси. Нам треба зараз у місті переодягтись інакше.

— А де?

— Це моя річ. Мій спільник уже повідомлений, Що я прийду. Тепер перекажу, щоби приладив на двох.

— Аз цим що зробимо?

— Попливе Прутом до моря... А ти таки роздумайся...

— Не роздумаюсь! — сказав твердо Степан.

.

Умовились відтак, якої ночі будуть тікати. Степан напирав конче, щоб це було перед його темницею.

За дня повибирав Базилько свої скарби і зв'язав у вузлик. Полягали спати. Базилько наслухував, коли товариші у казні поснуть, а Степан лежав, мов на грані, а серце так неспокійно товклося, що мало грудей не розбило. Треба було підождати, поки місяць не зайде і надворі не потемніє зовсім.

Коли товариші стали добре хропти, Базилько встав потихесеньку і, мов кіт, приступив до лежанки Степана та сіпнув його за рукав.

Степан був такий схвильований, що дрижав цілим тілом, мов у лихоманці, зуби дзвонили, а серце товклось молотом.

Базилько вискочив на стіл, а за ним Степан. Відтак вийняв три щаблі з гратів і поставив на столі. Виглянув через вікно і наслухував. Надворі накрапав дрібний дощ зі снігом. Вартовий жовнір сховався у сторожову будку.

Базилько зсунувся по стіні вниз на подвір'я, а Степан пішов його слідом. Скрадались або попід стіну в'язниці, поки не досягли муру. Тоді Степан заліз Базилькові на плечі, став ногами на рамена і вчепився обіруч вершка муру. За хвилину був на верху і звідти подав руки Базилькові. Наче кіт, видряпався вгору, вчепився руками вершка і виліз на верх муру. Та тепер скоїлось нещастя: з верху муру впала цегла вниз, і зчинився галас.

Жовнір вийшов з будки і крикнув:

— Гальт, вер да? 1 (1 Стій, хто там?)

— Зсувайся з муру на вулицю,— шепнув Базилько Степанові і в цю мить вже був на вулиці.

Степан хотів піти слідом за ним, та трохи підвівся вгору. В цій хвилі вартовий крикнув удруге: "Гальт, вер да?"

А за цим словом блиснуло при сторожовій будці, і залунав серед нічної тиші постріл. Степан почув, що його щось прокололо з правого боку. Жбухнула кров, він втратив сили і .повалився з муру на подвір'я в'язниці...

Вистріл зворушив цілий кримінал. Військо сторожове стало під зброю. На вартівні посхоплювалися дозорці і вибігли з ліхтарем на подвір'я. Люди перепитувались між собою, питали жовнірів і пішли під мур. Тут побачили лежачого під муром Степана — з нього текла кров.

Старий Пастернак припав до нього.

— Ах ти, дурню, треба тобі було тікати?

— Краще смерть, як неволя,— прошептав Степан ледве чутно.— Насте моя, діточки, на кого я вас лишаю? — Він зімкнув очі, з яких пливли сльози. Дихав щораз слабше.

Поки принесли ноші, він помер. На ноші поклали вже мертве тіло.

Старий Пастернак зняв шапку, приклякнув і став шептати молитву. Інші дозорці зробили те саме.

— Заложуся, що це робота цього Базилька,— сказав ключник.

Надвечір того ж дня чотири арештанти під доглядом двох дозорців везли дерев'яну домовину з мертвим тілом Степана на арештантському візку на кладовище...

На вулиці, котрою йшли, грала в кофейні музика...

Але ніде не відізвався сумний голос трембіти, ніхто за Степаном не голосив. Вільна душа вільного гуцула гуляла тепер по верхах, перелітала через нетрі і провалля, заглядала до рідної хати, пестила маржинку так, як це обіцяв йому дух вішальника тої страшної ночі...

1926.